

«ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО» И НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ РОМАН

Катя Топчиева

Най-важният проблем на един исторически роман, както и на всяко художествено произведение, е неговото отношение към съвременността. Всеки значителен исторически роман е показателен за умонастроенията, естетическите принципи, вкусове и предпочитания на своето време.

Да се открие съвременното в историята, да се привлече вниманието на читателя към едни или други нейни страни, към едни или други аспекти на известни и обикновено не нови исторически проблеми — това е индивидуално творческо дело.

Категорията субективност си запазва в нашата естетика своето място като право на писателя за самобитно творческо тълкуване на темата въз основа на обективно-материалистическия подход към историята. Това е субективност от ново качество, която няма нищо общо с произволите на субективизма, тъй като писателят не противопоставя себе си на дълбоките и трайни обществени умонастроения, а напротив, се стреми да ги изрази колкото е възможно по-отчетливо и пълно.

Авторовата субективност в романа на Дончев „Време разделно“ се поставя в сложни отношения с изобразяваните конфликти и характери чрез повествованието от името на двама мними свидетели на историческите събития. Разказвайки от името на двама летописци — съвременници на случилото се, авторът внася нещо ново в нашата историческа романистика. Той използва двама различни по опит, националност и житейска философия хора в оценката на събитията и образите. Този начин на повествоване дава на автора големи предимства в разкриването на събитията от гледна точка на „историческия“ човек, т. е. през погледа на съвременника, но поставя и големи трудности преди всичко в изобразяването на характерите, светоусещането и възгледите на самите летописци, чрез които трябва да се очертае целият смисъл на събитията, без да губят те своето конкретно историческо и съвременно значение. Като разкрива събитията от гледна точка на тогавашните участници, авторът създава впечатление за неподправеност и убедителност, емоционалност и лична заинтересованост, т. е. постига тази субективност, която е характерна за очевидеца и която дава възможност и на автора в известен смисъл да бъде пристрастен и субективен. Такава субективност Белински наричаше „всеобъемлящую, глубокую и гуманную субъективность“, която в художнике обнаруживает человека с горячим сердцем, симпатичной душой и духовно-личной самостью, которая не допускает... быть чуждым

миру, или рисуемому, но заставляет его проводить через своя душа живу явления внешнего мира, а через то и в них вдыхать душа живу¹.

При такава форма на повествование се усложнява проблемата за изявата на авторската оценка. Лишавайки се от правото на формално присъствие, авторът разтваря своята личност в няколко персонажа и изразява своята гледна точка чрез взаимодействието на техните гледни точки и оценки. Умението да се обективизира в гледището на своите персонажи, като при това не загуби своята позиция, определя успеха на подобен вид повествование. Отделните, частни исторически ракурси получават право на съществуване в романа на Дончев, но се коректират убедително от обективната същност на явленията, от логиката и разволя на събитията. В зависимост от това възгледите на отделните персонажи показват своята истинска цена. Персонажи и свидетели се проверяват чрез нравствени критерии, които представляват и същността на авторското отношение към изображаемото.

Връзката на епохите в историческия роман като произведение на изкуството се осъществява по пътя на едно емоционално уподобяване, в основата на което стоят съвременни идеи.

Алексей Толстой във връзка със своя роман „Петър I“ определя същността на нашата съвременна епоха като епоха, пронизана от необикновено волеви начала, като напомни за съществуването в миналото също на такива необичайно волеви моменти (Алексей Толстой, „О литературе“, М., „Сов. писател“ 1965).

Внедряването на „сетивните образи на съвременността“ в една историческа действителност и в исторически лица е пътят за сигурно намиране на съпреживяването на съвременния читател, пътят към осъществяване и на емоционалното въздействие на художественото произведение. Този път е открит и намерен от А. Дончев и в това е съвременното звучене на неговата историческа творба. С яркия конфликт на воли и характери, с патриотичния аспект на изображение на човека, с пределното емоционално напрежение и интелектуално-философска наситеност, авторът е внедрил „сетивните образи на съвременността“ — т. е. предявил е изисквания за сила на волята и твърдост на убежденията, за нравствена устойчивост и чистота. Търсейки пределното волево напрежение на историческия момент в устояването на народността и човешкото достойнство, авторът не може да не бъде повлиян от изключителното волево напрежение на целия наш народ в последните години за национално утвърждаване, от справедливата му национална гордост, резултат на дългогодишен упорит труд за извеждането на страната от изостаналостта и неизвестността и превръщането ѝ в равнопращен член на съдружеството на социалистическите нации.

Съвременният характер на историческия роман на Дончев бе отбелязан във всички отзиви, които получи тази книга. Но проблемите, които се поставиха във връзка с този роман — проблемът за романтичния стил, за използването на някои условни форми, за стилизацията в духа на народната песен, за повествованието от името на двама свидетели и пр., несъмнено важни и съществени, бяха разгледани главно във връзка с някои актуални проблеми на съвременната проза и стила на самия автор, но не намериха достатъчно изяснение във връзка с особеностите на самия жанр. От друга страна, не бяха поставени и някои важни проблеми на романа като и с т о р и ч е с к и роман преди всичко, които го свързват с развитието на нашия исторически роман след Девети септември и показват новото, съвременно решение на някои философски и естетически проблеми на жанра.

¹ Белинский, В. Г., Сочинения, т. VI, стр. 217—218.

Без да се изчерпва цялата тази обширна проблематика, биха могли да се определят няколко такива основни проблема. Това е преди всичко удачно намереният аспект на най-важния и специфичен исторически проблем на родопските българо-мохамедани, решен в духа на марксистическата философия на историята, във връзка с практическите проблеми на съвременността, понататък постановката и интересното решение на важния проблем за връзката на личността с народа, с колектива, на героя с народа като своеобразен аспект на един от важните проблеми на съвременността. Най-сетне във „Време разделно“ са решени и някои проблеми на характера на историческия роман и на принципите на неговото изграждане.

Романът на А. Дончев е първа творба в нашата литература на една трудна историческа тема и пръв опит да се навлезе в спецификата на историческата проблематика на един своеобразен и самобитен край от нашата страна.

Л. Стоянов със своята повест „Мехмед Синап“ засегна някои от историческите проблеми на този край, но не разкри именно най-главната и трудна тема — насилственото отделяне на родопските селяни от общия път на развитието на нашата народност, от всички, произтичащи от този акт исторически последиствия. Повестта на Л. Стоянов, написана в духа на пролетарската литература от тридесетте години, решаваше други проблеми, свързани тогава със съвременността. Пронизана от дух на обща класова борба, характерна за съвременността, на борба между ситите и гладните, между социално онеправданите и привилегированите, в която не се усещат с такава острота и значимост народностните и верски различия, повестта бе съвременна за онази действителност. С утвърждаването на героическото като достойние на народните маси, на представителите на най-онеправданите слоеве на народа, повестта „Мехмед Синап“ се свързва логично с търсенията на пролетарската литература от онова време. Народностно-верският аспект на проблема в епохата на тежката социално-класова борба на народа срещу неговите експлоататори все още не бе съвременен. Днес, в условията на създаване на морално-политическото единство на целия народ, в условията на създаването на новите социалистически отношения, този аспект на проблема придобива своето съвременно значение. Не може да не се отбележи растежът на историзма в нашия роман, който подхожда диалектично и исторично в художественото осветляване на коренни проблеми.

Преодолявайки известна едностранчивост и социален схематизъм в постановката на историческите проблеми от недалечното минало, нашата историческа литература напоследък се приближава смело към тяхното решение, без да се бои от поставянето и на такъв народностно-верски проблем като борбата за устояване на християнската религия и по такъв път за съхраняване на народността. Като изхожда от историческите факти на ярка и последователна религиозна дискриминация на християнското население в турската империя и от материалистическо, марксистическо обяснение на тоя факт, авторът схваща историческото значение на борбата на нашия народ против ислямизацията, която имаше тежки последиствия за нашата народност. Опирайки се на такава марксистическа гледна точка и на фолклора, в който неизменно се свързват понятията за вяра и народност, както са се свързвали в съзнанието на хората от онази епоха, за които вярата е означавала нещо неизмеримо голямо, не напълно определено, но което им е давало възможност да се чувствуват като нещо различно от своите ненавистни завоеватели и угнетители, авторът намира верните координати на епохата.

Като истински съвременен писател Дончев разкрива преди всичко народностния аспект на този проблем. Изключителната жестокост, с която турците са провеждали своята асимилаторска политика, действително е пораждала

трагически ситуации и конфликти в душата на религиозни хора — все пак това е средата на XVII век. Но вниквайки в спецификата на този исторически конфликт, писателят е вървял главно по пътя на издирване на дълбоко скрития смисъл на този насилствен акт — като се отделя брат от брат, като се противопоставят българите един на друг, създават се доброволни палачи на собствения народ. Смисълът на тези трагически събития е усещал смътно народът и им е давал израз в своето песенно творчество. Това специфично разбиране на събитията се стреми да улови Дончев, вниквайки във вътрешното съдържание, в духа на народната епическа песен.

Все пак А. Дончев не е избегнал известно осъвременяване и едностранност в решенията на проблемите за вяра и народ, акцентирайки твърде много на народността, а не на верската страна на проблема. В обзорната статия на в. „Литературен фронт“ „Романът през 1964 г.“¹ се отбелязва, че в „цели епохи на развитието на българина чувството за народност е неделимо от чувството за вяра. Едното се е изразявало чрез другото и двете са изразявали нещо единносьщно. Сложността на тази проблематика все още плаши нашите романисти и доколкото те се доближават до нея, не могат да проникнат в нейната диалектика, изпадат в едностранност и я модернизират“. Такава оценка на решението на този проблем е до известна степен пресиленa и не отчита някои характерни особености на творбата. А. Дончев правилно е избрал именно този народностен аспект в изображението на конфликта, от една страна защото той е най-съзвучен с нашата съвременност, а от друга страна, защото отразява специфичните особености на народността и религиозно самосъзнание на нашия народ през онази епоха. Би било исторически невярно всякакво преувеличение на религиозната проблематика на онова време. Интересно е в този смисъл да се съпоставят изводите на С. М. Петров, направени във връзка с повестта на Гогол „Тарас Булба“ относно религиозността на казачите от Сечта, изводи, които до голяма степен се отнасят и към особеностите на религиозното съзнание на нашия народ в онази епоха. „Всякую попытку преследования религии запорожские казаки рассматривали как проявление национального гнета, недопустимого пренебрежения к их обычаям и правам“². Цитирайки по-нататък Белински, който пише, че православие то на запорожците е така непретенциозно, ограничено и бедно в своята същност, че твърде малко прилича на религия, С. М. Петров прави извод, че основното в борбата на запорожците е борбата за народностно самоутвърждаване.

Близостта на историческите конфликти, преживявани от нашия и украинския народи в борбата срещу опитите за асимилация, религиозна дискриминация и унижение на националното достойнство, трагизма на тази борба с неизмеримо по-силен противник, творческите търсения на Дончев в разкриването на народната съдба, нравствения идеал на народа, героическите личности из неговата среда, своеобразието на неговия начин на живот, общият приповдигнат героически и легендарно-романтически дух на творбата, близостта ѝ с народното творчество, прави някои сравнения с повестта на Гогол възможни. В такива близки до романтичния стил на изображение творби, в които историческите събития се вземат в техния обобщен, даже символичен аспект, би било неправилно да се търсят съвсем точните исторически рамки на времето относно историческото самосъзнание на хората от онази епоха. Както е известно, повествованието на Гогол съвмещава повече от две столетия борба на украинския народ, писателят се стреми да създаде широка и величествена епическа картина на живота на народа, като се интересува не тол-

¹ Литературен фронт, бр. 9, 1965.

² С. М. Петров, Русский исторический роман XIX века, М., 1964.

кова от определено историческо събитие, колкото от съдържанието на цяла една епоха.

Обобщавайки смисъла и съдържанието на историческите събития, които разкрива като съдържание и смисъл също на една голяма епоха в развитието на нашия народ, като борба за устояване на народността и самобитността, Дончев прави един допустим анахронизъм, заостряйки в своите герои чертите на народностно самосъзнание. Хегел, разсъждавайки за анахронизмите в историческото повествование, пише: „Поет должен знать это субстанциональное зерно эпохи и народа и лишь в том случае, если он выведет нечто несогласующееся и противоречивое в этом наивнутреннем мире он совершит анахронизм высшего порядка“.¹

Основното „субстанционално зърно на епохата“ като борба за установяване на народностното и човешкото достойнство е доловено вярно от автора, независимо от неговото заостряне в една посока.

Основните образи на романа включват всъщност две сфери на типизация — една, която служи за създаване на пряката конкретност на миналото, а другата — философската, която разкрива съвременната значимост на образите. Героите на романа Манол, Кара Ибрахим, Сюлейман са типични представители на конкретната историческа действителност, те показват кризисите на народностното самосъзнание през епохата. Така Сюлейман, владетелят на конака и долината, е потомък на тези български боляри, които някога са се отказали от вяра и народност, за да запазят властта си, земята и привилегиите си; Кара Ибрахим е от тези, които заради власт, сила, лична свобода и безнаказаност, са готови на всяко престъпление, отделят себе си от общата незавидна участ на своите събратя и се присъединяват към силните на този свят; Манол е от тези, които в скромното и трудно свое битие са запазили своята народност и достойнство, не са загубили вярата и надеждата си, запазили са своя кръгозор и не са се превърнали в безропотни роби. На хора като Манол нашата история дължи възраждането на националното самосъзнание и по-късно национално-освободителната борба.

Разкривайки една чисто национална трагедия с всичките ѝ последствия, с цялото ѝ конкретно значение в историята на нашия народ, авторът едновременно достига и до обобщения за човешката правда, за хуманизма, за правото на убеждение и на живот по свои собствени закони. Верен на своя творчески маниер, разкрит още в първия му роман „Сказание за времето на Самуил...“, А. Дончев върви по пътя на синтеза и обобщението на отделното историческо събитие, даже на отделния епизод, ситуация и образ, събирайки в него голям исторически смисъл. Така мотивът за „разделното време“ прераства в проблем за отношението на човека към действителността, в проблем за позицията на автора, за невъзможността да се остане настрана в създадените конфликти. „Разделното време“ поставя пред всекиго проблема за избора.

Основните персонажи на Дончев са измислени исторически лица, които съсредоточават в себе си типични страни на действителността, типични черти на народния характер на този етап на неговото развитие. Тези образи са свързани с особеностите на самото историческо събитие, в което участва чрез своите многочислени представители и става историческо лице в разигралата се трагедия. Такъв е замисълът на автора, той се стреми да възсъздаде именно народния характер на съпротивата, нравствено-моралните качества на нашия народ, проявени в един кризисен за неговото самосъзнание период. Този факт е показателен за особеностите на нашия исторически роман из епохата на

¹ Гегелъ, Лекции по естетике, Сочинения, т. XII, стр. 285, М., 1938, кн. I.

робството, в който народният характер на съпротивата и борбата изтъква именно герои исторически личности, извършители на историята.

Но авторът не остава в рамките на национално-специфичната историческа проблематика с нейното съвременно решение. Другата сфера на типизация на образите води до някои обобщения за връзката на отделната личност с народа. Уменият на автора да осветли тази съвременна философска проблематика като логично следствие от създадените жизнени ситуации и характери е едно постижение за неговия историзъм. Като разкрива трагизма на процесите, които стават в съзнанието на хората от онази епоха, длъжни да се откажат и даже да поругаят това, което дотогава е било за тях свещено и да възприемат нещо ново, без добре да го разбират, авторът навлиза в спецификата на историческата проблематика. Той изяснява връзката на човека с колектива, с народа на историческата степен на сливането на личността с определен колектив, при отсъствие на различия между „жизни каждого индивида, поскольку она является личной и его жизни поскольку она является подчиненной той или другой отрасли труда и связанными с ней условиями“¹.

Своеобразното решение на тази проблема се диктува и от особеностите на историческата епоха и от особеностите и своеобразието на бита на тези планинци, които авторът изобразява, от тяхното историческо съзнание, дълбоко проникнато с духа на колективизма и патриархалната психология.

Решението на проблема личност и народ, народ и герой се изследва в епизодите на поражение и унижение на народа и личността. Силата на съпротива против насилието, привързаността към всичко свое, родно, към своите традиции, утвърждаване на себе си и на своето народностно и човешко достойнство изпъква чрез противопоставянето на основните образи на Манол и на Кара Ибрахим. Чрез тези образи, от една страна, се вижда връзката на героя с народа, с колектива, с хората като източник за нравствените сили на личността, за нейния героизъм и значимост и от друга, рушението на тази връзка, нравственото опустошение на личността като основа на нечовешка жестокост, фанатизъм, пълна и безизходна самотност.

Струва ми се, че изводите на Р. Ликова в статията „Нови тенденции на съвременния разказ“¹ се отнасят до голяма степен и до историческия роман в последно време: „Основното в това отношение (към миналото) се състои не само в оценката на големия обществено-исторически и социален смисъл на явленията, но и в разкриването на смисъла на историята от гледна точка на проблема за личността. . . Вглеждайки се в миналото, съвременният човек търси опора за морален стабилитет в големия и основен процес на формиране на личността“.

Тези тенденции проличават и в съвременната историческа проза. Марксистката философия на историята даде изходните позиции за правилното решение на проблема за личността в историята, за съотношението на обективния и субективен фактор в историческия процес, и то в спор и с волунтаристическото разбиране на ролята на личността в историята, и с пълния исторически детерминизъм и фатализъм. Като съединява проблемите на личността в историята с проблема за ролята на масите, тя дава отправните позиции за правилното изясняване на историческия процес и в художественото творчество.

Проблемът за личността е един от най-важните за нашата съвременност и около него се разгарят остри идейни спорове: свобода на личността, мястото на личността в обществото, отчуждението на личността, саморазтварянето

¹ К. Маркс, и Ф. Енгелс, Сочинения, т. 3, стр. 77.

² Септември, кн. 10, 1966 г.

на личността, самоунижението и т. н., са най-често срещаните аспекти на този проблем.

Интересът на необикновената, силна и значителна личност все повече ще нараства и в нашето общество заедно с възможностите за развитието и обогатяването на човека, на разкрепостяването на неговата инициатива и творческата индивидуалност и с изискванията към нея.

От друга страна, заедно с нарастването на ролята на народа в нашия живот писателите все повече ще се интересуват от проблемите и на неговата психология и национално своеобразие, от силите на сцеплението му в различните исторически епохи, от източниците на неговата необикновена съпротива или вдъхновена дейност, от корените на неговите нравствено-етически добродетели и пр.

Отношението към народа и връзката с него е основният критерий за оценката на личността в романа на Дончев. Образите на летописците, като съсредоточават в себе си интересни конфликти, разкриват със своята философия и двата полюса в разбиранията на епохата. В края на романа те стигат до разбирането за величието на народа и неговата правда, независимо от това, че техните пътища се разделят. Всъщност и двамата летописци остават с народа. Личната им съдба е пътя към народа. Този път у Венецианеца започва от позициите на неутралитета и го довежда до активното участие в стихийния бунт на народа, а у поп Алигорко започва от общността с традицията на съпротивата и борбата със своеволията на турците и стига до подчинение на насилието с вътрешна непримиримост. Смисълът на личната съдба на двамата е един. Те остават с народа, който обединява и непримиримите, които се скриват в планините и тези, които се примиряват и остават в долината по своите родни места. Необикновена е съдбата на Венецианеца, човека, който започва своя живот като тщеславен, лекомислен, храбър и наивен французки рицар, минава през унижението и робството, за да намери най-после вътрешна независимост, душевно равновесие.

Такъв е смисълът на личната съдба и на другия летописец. Той неведнъж има възможност да избяга, да забрави участието на останалите в долината, но преодолявайки страха и ужаса от измяната към своя бог, остава заедно с народа, разделя неговата съдба, чувства невъзможността да разкъса своите връзки с хората.

Такъв е основният аспект на изображение и в образа на Сюлейман. Принуден да заеме позиция в създадения конфликт, той е длъжен да пренебрегне своето презрение към такива фанатици като Караибрахим, да сломи своята гордост пред силата и да остане настрана. Като разкрива Сюлейман главно в отношението му към народа, авторът създава интересен конфликт у този, считащ себе си справедлив и мъдър управник. Изгонен от конака и от долината, която той е смятал за своя, той разчита, че ще срещне любовта на народа и даже се запасява с дребни монети, за да ги хвърля сред народа. Но никой не излиза да изпрати Сюлейман и монетите остават в праха на пътя. С този малък шрих писателят показва пропастта между народа и неговите господари. Този, който не е в състояние да приеме борбата на народа, да застане на неговата страна, не може да очаква любов и уважение.

Разбирайки особеностите на човешката личност в историята, авторът търси обусловеността на психиката, поведението и светогледа на всеки един от своите герои, в неговата принадлежност към определено съсловие или слой, към определен отрасъл на труда и начин на живот. Романът на Дончев, както правилно отбелязва Вл. Свинтила,¹ се явява роман на колективните лица.

¹ Вл. Свинтила, Епос за Родопите, Литературен фронт, 1956, бр. 46.

Първенците, турците, народът, всяка една от тези категории има своя колективна особеност, свое отношение към света и към възникналия конфликт. Но вътре в тези категории съществуват и по-особени групи. Авторът търси типологичните черти на своите герои. Стремехът му е да създаде силни, характерни личности. Така Караибрахим е еничар и това обуславя много от най-важните проявления на неговата личност. В този образ авторът съсредоточава голям исторически и общочовешки смисъл, верни психологически наблюдения. От друга страна, той е характерен за маниера на писателя да рисува изключителни ситуации, драматични колизии и остри конфликти. В изключителна ситуация се оказва Караибрахим като убиец на собствения си баща и на братята си. Тя конкретизира смисъла на предприетите действия от властта, стремяща се да разедини народа и да го завладеят отвътре. Това е конкретен израз на готвещо се масово братоубийство, което трае после цели поколения. Въобще психологическият комплекс на братоубийството като антитеза на идеята за братството и близостта на хората интересува писателя. Многобройните братоубийства в романа, разбира се, не са случайни и са свързани с основния смисъл на изобразяваните събития. Не може все пак да не се забележи, че авторът се и увлича в разкриване на психологическия комплекс на братоубийството.

Манол е въплъщение на идеята за братството. Не напразно неговото прозвище е Манол Стоте братя. Той е носител на тези особености, които характеризират своеобразното, относително свободно съществуване на овчарите. Той е неотделима част от народа, без да мисли себе си вън от него и без да отделя себе си от другите. И въпреки това той е своеобразна личност, в която е събрано всичко най-хубаво от характера и душевността на народа. Като възвишава образа на Манол в духа на народната, епическа песен, като създава от него необикновена личност, авторът показва източника на неговата сила — дълбоката връзка с народа.

Противопоставяйки в течение на целия роман тези две силни личности Манол и Караибрахим, като две различни страни в създадения исторически конфликт, авторът поставя проблема и за източника на нравствената сила на човека. Този проблем възниква естествено в този момент от историята, когато се изпробват устойчивостта, волята, характерът и готовността за саможертва и изпитания.

Манол и Караибрахим са противопоставени като две личности, силни по разному.

Верен на своя подход да изобразява човека като характерологически тип със свои основни черти, авторът усилива до пределно напрежение тяхното стълкновение — стълкновение на две същности. В този сблъсък побеждават волята и устойчивостта на Манол. Той се оказва по-силен, тъй като не губи нищо в борбата от себе си, а напротив, се възвишава до истински героизъм и придобива безсмъртие в съзнанието на народа. Караибрахим е победен, тъй като се разбива митът за силата на неговата личност и рухва изключителната му способност да чупи човешките воли.

Целият смисъл в развитието на образа на Караибрахим се състои в развенчаването на идеята за силата на личността, опираща се само на себе си, способна да зачертае своето минало и да се освободи от всички връзки със своя народ. И макар авторът да не се е удържал от някои подсказвания за Караибрахим, в които се усеща модернизация на този исторически герой, създаденият образ е достатъчно убедителен.

Ако в началото на романа той поразява със своята монолитност, внушава усещане за несломима сила и воля като мраморно изваяние, като символ на безкористно служене на някои висши държавни цели, в края на романа изглежда като обикновен палач и разбойник, който трепери за своята кожа.

Ако в началото се стреми да убеди всички в своето безкористно служене на султана, в края се опива от своето положение на хазаин на конака и долината, в която някога се е родил неизвестен и беден роб. Страхът от смъртта и възмездие, недоверие то към хората, пълната самотност, нечистата съвест правят от този силен човек една развалина.

Образът на Манол се развива по пътя към саможертвата. Необикновената му сила е в неговата връзка с хората, които той води зад себе си и които му помагат да се съпротивлява със своя вяра. Символизиращ идеята за братство с хората, за връзката с миналото, с традицията, с родната земя и с Родопите, Манол се възвишава до истински героизъм чрез смъртта си. Той разбира, че с нея се показва достоен за тези, които като него са приели смъртта. Така дълбоката връзка с тези, които води, му дава сила.

Дълбокият исторически смисъл в смъртта на Манол е в трагедията, че най-добрите представители на народа все още са несъзряли за действие, все още са неосъзнали всичките свои сили и възможности. Със смъртта на Манол и другите първенци авторът показва тази степен от живота на народа, когато той все още е жертва в ръцете на своите насилници и притеснители. Но исторически вярно е показан и фактът, че народът никога не е бил безлика и покорна маса, че в него са се таили неизчерпаеми възможности. Смъртта на Манол е изпитание на личността, изпитание на народното доверие и на народната съпротива. Не може да не се отбележи общото в смъртта на Манол със смъртта на Тарас Булба. То е освен в достойнството и героизма, но още и в смисъла на тази смърт, обърната към целия народ.

Колективният образ на първенците също издава търсене източниците на моралната сила и устойчивост. В драмата на Караибрахим, човекът без род и връзки с хората, които са неделими от рода, се поставят основните проблеми на романа. Проследявайки този двубой между неотстъпната воля на Караибрахим и неговата неумолима жестокост с решимостта на първенците да не отстъпят, Венецианецът търси за себе си най-важната истина за своя живот. Заедно с него и авторът търси разгадката за необикновената сила в съпротивлението на тези хора. Тази сила е във връзката с останалите, която не се прекъсва даже зад стените на конака. Намирайки своеобразна художествена образност — мрежата, която свързва всеки един от пленените първенци с безбройните нишки в долината, с Родопите и т. н., като тази мрежа покрива цялата долина, авторът внушава мисълта за неотделимостта на всеки един от мнозинството. Другите сякаш го гледат, той решава с тях всеки въпрос, потушава индивидуалния бунт, тъй като по-силно даже от инстинкта за живот се оказва съзнанието за връзката със своите.

Изхождайки от разбирането за общото в отношението към действителността у тези дълбоко свързани с патриархалния начин на живот хора, авторът разкрива колективния образ на първенците, без да се задълбочава в съзнанието на всеки един от тях поотделно. Достатъчна е еднаквостта на техните проявления.

По пътя на откритията на все нови истини от двамата летописци върви авторът в разгръщането на идейно-философското съдържание на своя роман. Особено интересна в този смисъл е последната сцена, когато народът се предава в ръцете на Караибрахим. Оказва се, че всеки фактически решава сам за себе си, че народът не е стадо овце, както е мислел Венецианецът и не е напълно доверяващо се паство, както е мислел поп Алигорко, а нещо голямо, многолико, съдържащо в себе си началото на всички начала. Разбирането на историческата специфичност на трагизма на народа в този момент, когато той е принуден да разруши със собствените си ръце своите църкви, разкъсван от трагически противоречия, страхуващ се от небесното наказание и от оголе-

ните саби, е достижение за историзма на автора. С болка за унижението на човека авторът скицира образите на беловласи старци, които като новородени младенци са получили нови имена и никак не могат да ги запомнят. В дълбоко смущение те чакат решението как да живее по-нататък тяхната многочислена челяд. Авторът прави понятна трагедията на тези хора от народа, битували в условията на патриархалния живот, при традиции, предавани от поколения на поколения. И както винаги в тежките критични моменти на своята история, народът в изображението на Дончев намира най-вярното решение, че да се живее по-нататък, това значи да се труди както и досега. Така авторът внушава мисълта за победа на живота над смъртта, за победата на народа, който е преживял и ще преживее всички исторически сътресения непоклатим в своята основа, в своето разбиране на живота, в своето нравствено чувство, създадено в условията на трудовия живот.

Постановката на тези философски и исторически проблеми приобщава романа на А. Дончев към основните търсения на съвременния исторически роман, който си поставя задачата да разкрие живота на народа, пораженията и победите, през които е минал, намирайки в най-тежките и трагични епизоди от своята история доказателство за жизненост и героизъм, примери за поражение като своеобразна победа на неговия дух.

Основа за обрисуването на характерите в романа е явява до голяма степен народната епическа песен и легенда. Авторът широко използва поетичните легенди и предания, запазени в паметта на народа, в които намира много типични конфликти, драматични обстоятелства и ситуации, много трагични съдби на обикновени хора. В тези песни и легенди се чувства трагизмът на редица личности, подложени на преследвания, гонения и убийства. В тях се усеща цялата атмосфера на умишлено създаваната ненавист. Онова, което е поразявало въображението на народа със своята противоположност, алогичност, с пълното си отстъпление от всякакви човешки нравствени норми, намерило своето поетическо отражение в песните, легендите и преданията на Родопите, става основа за емоционалната атмосфера в романа. Извеждайки от легендата и преданието частната човешка съдба, поставяйки много съдби и много детайли в широката рамка на епохата, авторът пресъздава отминалия живот също във формата на легенда, стремейки се да запази легендарната емоционална атмосфера. Характерите, създадени от него, имат своя специфика и свои жанрови особености. Те са в своето болшинство героико-романтически характеры, отразяващи спецификата от героичното в народно-песенното творчество.

Особеностите на повествованието, водено от името на двамата летописци „съвременници“, нюансира тази легендарност. Характерите на летописците имат повече реалистични черти. Те са повече индивидуализирани в сравнение с образа на народния певец и са създадени главно по вътрешен път, по пътя на самоанализата и оценката на събитията. А характерите на героите Манол, Момчил, Горан, Елица и други са епически, монолитни, създадени предимно с типологически черти, лишени от основни противоречия, вътрешно единни в своята „субстанционална цялост“ (Хегел). Такова разделяне на типове и характерите в романа не е случайно и е свързано с широкия замисъл на автора, с идеята му за двойствено звучение на епохата — фолклорно и индивидуално повествователно. Стремейки се да разкрие народното разбиране и усещане на събитията и хората от онова време, създава редица типично епически характеры в духа на народната епическа песен. Но характерите на летописците представляват другата, не по-малко важната особеност в анализа на събитията и в тяхното осмисляне. Създавайки характерите на летописците като не борчески и не героически характеры, авторът получава

възможност да разкрие по-многогранно и реалистично основните типове на епохата. И едните и другите образи в романа на Дончев поставят редица интересни и спорни проблеми, свързани с особеностите на националния характер, с историзма и психическия живот на героите.

Венецианецът разкрива черти на личност с по-определена и противоречива индивидуалност, със способност да се отдели от останалите, да се постави в отношение към събитията и хората, да ги погледне отстрана, с по-широки възможности да се задълбочи в своите преживявания и мисли.

Героите от народната среда са създадени предимно като монолитни и цялостни характери, макар и не напълно лишени от душевна борба, която се води у тях не на основата на отделянето им от колектива, а на основата на силния стремеж да се слее с него. Тези характери са в неразделно вътрешно единство с народа, в чието изображение те се вписват изцяло. Тяхното отношение към събитията и хората е определено и ясно, чуждо на какъвто и да било релативизъм. За тях събитията и хората имат едно определение и едно значение.

Тези два основни типа характери са създадени с различни средства на характеристиката. Ако Венецианецът и отчасти попът са изобразени аналитично, по пътя на самоанализата, героите от народната среда са създадени епически, по пътя на обобщението и синтеза и със силна лирическа струя, определяща възторга и преклонението и на летописците, и на автора пред тях.

Венецианецът е обрисуван въз основата на разбирането за националните и исторически особености на европейските нации от тази епоха. Авторът създава своя герой с по-рационалистична философия, с по-широк поглед за света, с изключителна жажда за живот, с възрожденско разбиране на ценността и красотата на живота, с преодоляването на религиозната отвлеченост и мистика, на философията на отричането на всичко земно. В този смисъл Венецианецът е интересно художествено откритие и разширява представата за историческите особености на личността през епохата. Венецианецът е типичен и историчен с необикновената си жизнена съдба, със странните си жизнени пертурбации, нередки за тази епоха на авантюризм и приключенчество, на жажда за подвизи и за нови хоризонти, която идва като следствие на възрожденското разкрепостяване на духа, на възрожденската философия на виталност и наслаждение от живота. Получавайки чрез неговия образ възможност да разшири своята историческа картина, да разкрие редица обективни връзки в едно тяснонационално и даже провинциално събитие авторът прави интересни съпоставки на възгледи и разбираня, на философия и етика. Венецианецът е замислен и разкрит като характер, развиващ се под напора на събитията и на създадените изключителни обстоятелства, сред които попада. Животът на Венецианеца е представен като верига от постоянни и тежки компромиси със своята съвест и със своето уважение към себе си. Непрекъснатата борба между предишното негово самочувствие на благородник и настоящето му самочувствие на роб, между стремежа му да остане настрана, да не заема позиция и истинското съчувствие към правдата на народа, борбата на страха да се окаже отново в конфликт с властните над неговия живот, желанието да действа, да направи нещо за народа, съставя основата на този характер, на места мек, мечтателен и съзерцателен. Авторът създава една неборческа личност, човек колеблив и слабоволен, поставен пред тежката алтернатива да стане съучастник в престъпленията или да влезе в открита борба с престъпниците и насилниците. Разкривайки, макар и недостатъчно мотивирано, еволюцията на неговото съзнание, авторът рисува интересна личност на човек, който два пъти основно променя своето отношение към живота и преоценява етичните ценности.

Твърде голямата способност на Венецианеца към самоанализ, твърде изострения му поглед към своя вътрешен живот превишават възможностите на обикновения човек, представител на времето и епохата. В самонаблюденията на Венецианеца, както и в някои негови философски обобщения, определено се чувствуват съвременният автор и съвременни философски нави.

Една от най-трудните проблеми от историзма на характера е проблемът за историзма на психиката, на чувствата, усещанията, възприятията и реакцията на действителността, на способността към саморазбиране и самоанализ. Историческите особености на човешката личност, продиктувани от окръжаващата среда, са факт, доказан от науката. Историческият роман, който има като свои персонажи хора от миналото, е длъжен в пълна мяра да отчита историческите особености в индивидуалната психика. Модернизацията на психиката, както и всяка друга модернизация, е сериозен недостатък на историческия роман. От друга страна, средствата за изобразяване на характера, независимо от това, че възникват в тясна връзка с особеностите на историческия човешки тип, придобиват известна самостоятелност. „Развитие человеческого типа в действительности безусловно, процесс исторического развития человеческой личности отражается и познается в логике закономерного развития принципов обрисовки человеческого образа“.¹ Съвременният исторически роман, като разкрива хора от миналото, в средствата на изображение на характера се явява напълно съвременен и никому не идва на ум да разкрива средновековните персонажи със средствата на рицарските романи например. Всеки художник, като изобразява душевния живот на хората от миналото, се ползува от изобразителните средства на своята съвременност и според своите творчески предпочитания. Историческите персонажи не могат да не носят особеностите в художественото виждане на автора. Развитие на средствата на създаване на характера обогатяват нашата представа за характера на хората от миналото, за сложността и богатството на техния душевен живот. Някои съвременни средства, като повишената роля на вътрешния монолог, психологическия анализ и самоанализ намират все повече място и в историческия роман. Тези тенденции от последно време са несъмнено положителни и обогатяват нашата представа за мисловното и емоционално съдържание на миналите исторически епохи. Но някъде се усеща модернизация и на психиката на хората от миналото, които имат твърде определен интерес към своя вътрешен живот, към своето лично „аз“, напоянши интересите на съвременния човек. Модернизацията на социалната и обществена мисъл на историческите герои, която съществуваше в някои романи от по-ранен период, в последно време отстъпва своето място на друг тип модернизация — на психиката, на интелектуалния живот, което се явява не по-малко опасна тенденция за историзма на характера.

Пред А. Дончев е стоял трудният проблем или напълно да обективира съзнанието на своите герои и да се лиши от някои интересни аспекти, изводи и асоциации, или да пренебрегне тази специфика и да се намеси в светоусещането на своите герои, със своите макар и интересни и богати, но твърде съвременни аспекти на самоанализа, със свои философски изводи, понякога преминаващи рамките на времето.

Характерът на Венецианеца, както и характерът на поп Алигорко показват в своята еволюция обективната човешка правда на борбата на селяните. Смисълът на тези образи е в идеята, че не всички хора могат да бъдат силни, решителни, самопожертвувателни и героични, но че героическото има

¹ Теории литературы (основные проблемы в историческом освещении), М., 1962, т. I, стр. 421.

неотразимо нравствено въздействие на хората, променяйки ги в положителен смисъл.

Образът на поп Алигорко, който носи типичните черти на родолюбивите монаси-летописци, изпълнен с вдъхновена любов към своя род, е създаден на основата на нашата историческа действителност и показва някои от най-положителните черти на странстващите духовници и родолюбци, които се проявяват по-късно в борбата за независимост и за самостоятелна българска църква. Със своята дълбоко пантеистична радост от живота и природата, със своята любов към хората и към техните неголеми човешки радости, със своя възторг от младостта, красотата, силата и жизнеността на селяните-овчари поп Алигорко разкрива философията на възрожденската идея за преимуществото на живота над смъртта. Този хуманизъм го довежда в края на романа до решителната крачка да спаси живота на хората. Прониквайки в спецификата на изобразяваната епоха, авторът създава един правдив вътрешен монолог, изпълнен с въздишки и с истинска жалост към хората, със съчувствие към тях, с гняв и безпощадни проклетия към безмилостните убийци-антихристи, с възторг от подвига на Манол и първенците. Еволюцията на този също неборчески характер, който минава през първото отстъпление, отивайки в манастир и завършва с отстъпление пред силата на обстоятелствата, съдържа някои характерни черти на нашата историческа действителност, която води често до такива трагическа ситуации. Родолюбието на поп Алигорко, неговото народностно съзнание е свързано логично с обстоятелствата на неговия живот, с близостта към книжнината, с известни познания върху историята и културата на миналото, които естествено го тласкат до разбирането на трагизма в произходящото. Тези черти на националното съзнание на героя не излизат извън рамките на епохата, но са твърде заострени от автора. У Алигорко побеждава в последна сметка хуманистът над религиозния догматизъм. Интересната позиция на един религиозен човек дава големи възможности за създаване на заострени и изключителни вътрешни конфликти. Тя е показателна за творческите интереси на писателя, за неговите естетически търсения.

По разни пътища двамата летописци идват до решението да напишат своя летопис. Различни са жизнените им съдби, но общо у тях е преклонението към силните хора, за които разказват. За летописеца поп Алигорко Манол, Момчил, Горан и другите се явяват възплъщение на идеала, мечта за сила и достойнство при съпротива срещу ненавистните поробители. За летописеца Венецианеца е чужд на народностното чувство, те са олицетворение на морален стабилитет, на победа над егоизма и самолюбието, даже над инстинкта за самосъхранение, за запазване на човешкото у човека.

Довеждайки двамата летописци до искрено преклонение и възхищение от героите, авторът извежда своя тон на романтична възвишеност, характерен за изобразяването на основните герои. Обединявайки тяхното емоционално отношение към събитията, той създава единен в своята основа стил.

Образът на Манол едновременно съчетава и романтичните черти на типичен герой от епоса, и реалистичните черти на един обикновен овчар. Преплитането на тези два плана е търсено съзнателно от автора поради неговия стремеж да предаде особеностите на народното съзнание. Някои слабости в изобразението на този характер идват от нарушаването на това единство от увлеченията в разкриване на изключителността на героя и пренебрегването спецификата на характера. Когато се спираме на Манол, трябва да отчитаме условността, с която създава този характер. У него са важни не сложността и противоречивостта на преживяването, а монолитността и единството на личността, преодоляла вътрешните противоречия, явна на себе си от начало

до край. Определеността на характера тук би трябвало да се търси не в сложността на индивидуализацията, а в проявата на типологичните черти. Характерът на Манол е синтетичен, той обобщава типичните черти на народния характер, проявени в тогавашните исторически събития, съдържа в себе си и емоционалното отношение на автора, изцяло в една романтична възвишеност. Чертите са роматически заострени в духа на народното разбиране за героичното като единство на нравствена и физическа красота. Създаден в духа на епическите герои, Манол не се среща често на страниците на романа. За него повече се говори и неговото присъствие се усеща от всички, той властва над умовете на хората. Схващайки смисъла на неговия образ не толкова в детайлите на неговия бит и живот, а в това как той е разбирал живота и как е реагирал на действителността, авторът не включва героя в много епизоди, съсредоточавайки в тях голямо напрежение на мисли и чувства. Смъртта на Манол дава своя отблясък върху целия му живот и обикновените му даже проявления придобиват в очите на летописците особен смисъл и значимост. В самата биография на героя, в неговото минало се съдържа много привнесено от въображението на народа. Така своеобразно се съчетават романтичното с реалистичното, вероятното с невероятното. Биографията на Манол разкрива приемственост с борческите традиции на народа и своеобразно изразява народното разбиране за героичното — бащата-герой, народен защитник и бунтар, синът също народен защитник и герой. В този план е разрешен и образът на сина на Манол — Момчил. Когато на един човек бащата е герой, за да бъде достоен син за своя баща, трябва да го надмине — това е единствената цел на живота му, категорическият императив на личността. Такъв е духът на народното разбиране за осветеното от традицията.

Разделяйки сина от бащата посредством създадения личен конфликт, авторът ги свързва след това още по-силно в тяхната обща любов, в тяхната обща борба и саможертва. В чувствата им към Елица е вложен символически смисъл — и бащата, и синът обичат Родоп (чийто символ се явява девойката Елица), единият не по-малко от другия. Този алегоричен смисъл едва ли се улавя от читателите, но все пак той съществува. Без да се впускаме в разкриване на психологическите основи на такива конфликти между баща и син, изключителните ситуации, предпочитани от романтично настроените писатели в този твърде модернистичен аспект, трябва да кажем, че те са до известна степен присадени на наша национална историческа почва.

Особеностите на епическите характери са свързани с всички средства на характеристиката, включително и с речевата. Главните търсения в областта на стила у автора, както и в неговия пръв роман, вървят по пътя на типологичното в стила на епохата — онова, в което са възпътени спецификата на действителността и образността в народното съзнание. В това отношение той има успехи в своеобразните образни паралели, в одухотворението и олицетворяването на природата, във философския заряд, скрит зад специфичната форма на притчата и пословицата, с които разполага и народното творчество. Но на някои места Дончев се увлича от красотата на стила, от емоционалния ефект на фразата, без да търси психологическата, социалната и историческа обусловеност на речта на своите персонажи. Не може да не се отбележи, че в речта на Момчил например стилизацията отива твърде далеч. Основният конфликт, разделящ персонажите, минава като че ли и през целия стил на романа, като обособява две диаметрално противоположни стилови течения — възвишеност и натуралистично занижаване. Увлеченията и в едното и в другото противоречат на художествената правда. В основни линии авторът е намерил необходимата мярка, като създава реплики с голяма емоционална сила и философска дълбочина. Общият характер на стила на автора се е от-

разил на стила на двамата летописци. Пиететът им към личностите, които изобразяват, обосновава общността на техния стил. В началото на романа стилът на летописеца поп Алигорко доста се отличава от стила на Венецианеца. Той съдържа много характерни синтактични обороти и фразеологични съчетания, характерни за стила на летописа на онези епоха. В интерес на пластичността на изображението авторът не е останал само в тази традиция. Летописът на Венецианеца е стилово по-свободен, но и в него проникват много елементи от съвременния стил на автора. Той се отличава с по-голяма тънкость на детайлите, с хумор и находчивост, със стремеж към конкретност и земност. В края на романа вниманието на автора към стиловите страни отслабва под влияние на общото емоционално отношение към събитията и това до голяма степен уеднаквява стила на двамата летописци.

Трябва да се оцени положително изборът на жанра и стила, направен от автора удачно, според специфичния характер и значение на историческите събития. Именно обобщено-епически характерни отразяват спецификата на народното мислене в период на трагизъм и епичност на народната борба.

При всичката си възвишеност основният образ на романа Манол не е типичен романтичен характер. Ако се има предвид определението на Хегел, че романтичските характери, това са „самостоятельные, расчитывающие только на себя индивидуумы, ставящие себе особые цели, которые являются их целями и диктуются их собственной индивидуальностью“¹, то Манол, който действително е самостоятелен и в много отношения разчита на себе си индивид, като „могъща и волева субективност“ не си поставя никакви особени цели, диктувани от неговата собствена индивидуалност, а цели обществени и народни.

Известно е, че един от общите източници на художествената условност се явява или митологизация на човека, или на окръжаващия го свят, присъща на дореалистичните направления в литературата. Известно е също, че на реализма никога не са били чужди някои условни форми и прийоми. В своеобразното съчетание на обикновеното и необикновеното, човешкото и свръчовешкото в романа на Дончев, свръчовешкото няма характер на нещо свръхестествено, на някаква фантастична проява на непостижимото за човека като обществено-историческа личност. Условността в образа на Манол в основни линии съответствува на вярванията на епохата, въплътени в народното творчество.

Не може да не се отбележи, че условността, през призмата на която авторът разкрива своите герои, поставя изображението на човека в социална и психологическа детерминираност от средата. Тази условност довежда изображението на вътрешния мир на човека не до неговата многостранност и всеобщност, а до подчинението на един основен патос.

Най-ценното качество на метода на автора е неговият историзъм, разбиран като изображение на живота, човека и обществото в процес на развитие. Той рисува историческата съдба на нацията в зависимост от условията, международното положение, общите проблеми на епохата. Като свързва съдбата на долината Елиндия и на неизвестните обикновени овчари с борбата между „кръста и полумесеца“, авторът показва взаимната връзка между тези събития в историята, водена в по-широк план. В това подчиняване на частното на общото също се проявява историзмът на автора. Разкривайки борбата на родопските селяни-овчари за свое съществуване, авторът се докосва до големите проблеми — борбата на народа със силите на фанатизма и варварството.

¹ Гегел, Лекции по естетике, Сочинения, т. XII, М., 1938, кн. I.